

МАКРОЕКОНОМІКА

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.059>

УДК 330.4

JEL: D31, C5

Віктор Мандибура

Наталія Томчук-Пономаренко

ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

Доведено, що забезпечення соціально-економічної справедливості системи справляння податків на доходи населення неможливо без реалізації принципу інфляційної нейтральності податкової системи. Розкриті причини порушення соціально-економічної справедливості діючої системи оподаткування доходів населення в Україні, зокрема фактичної ліквідації неоподаткованого мінімуму та руйнування прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб. На прикладі країн розвинутої ринкової економіки розкрито причини необхідності та визначено зміст вкрай необхідних трансформацій податкової системи в частині визначення економічно виваженого рівня нульової ставки податку на доходи фізичних осіб, а також запровадження соціально справедливої, оптимально диференційованої шкали оподаткування доходів населення. Запропонована авторська методика визначення вартісного рівня нульової ставки податку на доходи фізичних осіб із використанням нової нормативно-базової величини, а також запропонована оптимально-справедлива шкала справляння цього виду податку в залежності від рівня доходів населення.

Ключові слова: принципи оподаткування, податок на доходи фізичних осіб, інфляційна нейтральність податкової системи, прямі податки, непрямі податки, неоподатковуваний мінімум, податкова шкала, нормативно-базова величина.

На сучасному етапі історичного розвитку соціальна справедливість стає чи не найголовнішим критерієм прогресивності суспільного ладу, необхідним чинником забезпечення стабільного економічного зростання держави. Діалектика суспільної трансформації нагально потребує кардинального реформування та якісного вдосконалення тих соціально-економічних систем та механізмів, що безпосередньо забезпечують або суттєво впливають на задоволення потреб життєдіяльності різних верств населення на засадах реалізації принципів соціальної справедливості.

Мандибура Віктор Омелянович (ec-teor@ief.org.ua), д-р екон. наук, проф.; головний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки і прогнозування НАН України".

Томчук-Пономаренко Наталія Володимирівна, канд. екон. наук, доц.; доцент кафедри економічної теорії, макро- та мікроекономіки економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

© В.Мандибура, Н.Томчук-Пономаренко, 2018
ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2018. № 3: 59–82

Без утвердження в суспільстві системи відносин, побудованих на ціннісних принципах справедливості практично неможливий динамічний і повноцінний соціально-економічний розвиток і реалізація засад всебічного і гармонійного розвитку людини та сформувані надійні умови забезпечення соціальної безпеки та суспільної злагоди.

Слід наголосити, що термін "соціально-економічна справедливість" конкретніше визначає економічний аспект створення умов рівності (або нерівності) в соціально-економічному становищі людей, який об'єктивно зумовлюється панівним критерієм, що визначає відтворення умов життєдіяльності та залежні від нього рівні матеріального та духовного розвитку особистості і суспільства. Ключовим положенням у визначенні соціально-економічної справедливості виступає або соціально виправдана рівність або соціально невиправдана нерівність. При цьому базовою основою міри рівності є, насамперед, надання всім членам суспільства рівних стартових умов особистого розвитку, забезпечення можливості реалізації особистих здібностей, а також створення приблизно однакових для всіх членів суспільства способів добування засобів задоволення потреб відтворення життя. Цей спосіб повинен забезпечувати еквівалентну залежність міри трудової та іншої легітимної соціально-економічної діяльності (у т.ч. підприємницької) і міри кінцевого споживання особи (сім'ї).

Досліджуючи проблеми забезпечення вимог соціально-економічної справедливості апологетично незаангажовані науковці країн розвинутої ринкової економіки відверто визнають, що основною причиною існування значної нерівності доходів є ринкова система, оскільки "це абсолютно неемоційний механізм. Вона не має совісті, не пристосовується до моральних норм, які визначають, що є "неупередженим" або "справедливим" розподілом доходів. Дійсно, виключно індивідуалістичний характер капіталістичної економіки природно допускає високий ступінь нерівності доходів" (*Макконнелл, Брю, 1992. С. 279*).

У працях відомих зарубіжних науковців, передусім, прихильників моделі соціально-орієнтованої ринкової капіталістичної економіки, таких як Дж. Стігліц, А. Сен, Т. Аткинсон, Дж. Роллз, не лише констатується факт прискореного зростання нерівності, а й проведено всебічне дослідження її наслідків. Зокрема, констатується факт відсутності у сучасній ринковій системі механізмів автоматичного вирівнювання та соціально справедливого перерозподілу доходів, а також обґрунтовується думка, що економічна система загалом повинна базуватись на засадах реалізації соціальних критеріїв із застосуванням системи регуляторних обмежень, що мають спрямувати ринкові стихійні сили у русло задоволення суспільних потреб, включаючи і потребу у соціально-економічній справедливості (*Стиглиц, 2015*).

На сьогодні значна увага вітчизняних науковців також приділяється проблемам забезпечення в суспільстві соціальної справедливості. Зокрема, А. Гриценко доводить, що в процесі сучасного економічного зростання закономірно відбувається посилення нерівності між різними групами населення, яке загострює соціальні суперечності,

створює підґрунтя для виникнення політичних і економічних криз та породжує загрози дестабілізації ситуації. Відповіддю на ці загрози може стати забезпечення соціальної справедливості на основі застосування законів архітекtonіки, що дає можливість підтримувати рівноважний (збалансований), а тому усталений і безпечний соціально-економічний розвиток (Гриценко, 2017). Цей автор також розкрив зміст реконструктивного типу економічного розвитку, що за своєю суттю є соціально спрямованим (Гриценко, 2016).

Поряд із зазначеним фактично поза увагою економічної науки продовжують залишатися не дослідженими аномальні прояви порушення принципу соціально-економічної справедливості, що небезпечно нагромаджені у податковій системі України. Це можна стверджувати навіть враховуючи появу за останній період публікацій, в яких вітчизняні науковці зокрема досліджують питання впливу прогресивного оподаткування на нерівність у контексті застосування математичних моделей аналізу залежності нерівності від параметрів розподілу доходів і податкової прогресії (Меркулова, 2017).

Слід наголосити, що саме існуючий стан системи оподаткування доходів населення можна вважати реальним "лакмусовим папірцем", який може засвідчити або дійсну повноту реалізації в механізмі оподаткування доходів населення принципу соціально-економічної справедливості, або його повне знищення. При цьому основна проблема функціонування податкової системи України і полягає саме у тому, що на сьогодні, незважаючи на перманентний процес її реформування протягом періоду державної незалежності, їй притаманні численні економічні аномалії та антагоністичні суперечності, які порушують принципи соціально-економічної справедливості.

Аналіз причин існуючого стану податкової системи, а також розробка конкретних заходів відновлення соціально-економічної справедливості у сфері оподаткування доходів населення потребують свого негайного розв'язання. Насамперед, це стосується функціонування механізму справляння податку на доходи фізичних осіб за умов фактичної ліквідації як нульової ставки цього виду податку, так і практичної відсутності на цей час соціально-справедливої шкали стягнення цього виду податку із урахуванням існуючої надзвичайної диференціації і поляризації рівня доходів різних верств населення України. Зазначене також стосується і проблеми існуючого масштабного ухилення від оподаткування надвисоких, передусім "тіньових", доходів.

Важливо також пом'якшити прес непрямих податків на малозабезпечені верстви населення на засадах максимально повного врахування у податковій політиці держави прогресивного світового досвіду, що напрацьований у цій царині.

На жаль, зазначені питання ще не знайшли свого відображення у наукових дослідженнях та відповідних рекомендаціях, які на сьогодні особливо необхідні владним структурам для їх урахування у процесі формування розподільчої політики держави, а також практичного застосування адекватних механізмів у період проходження країною су-

часної небезпечної кризової фази. Саме тому в процесі регулювання механізмів стягнення податків з населення основний акцент має бути зроблений на оцінці реальних масштабів накопичених суперечностей, розробці та практичному застосуванні найбільш прийнятних заходів для їх подолання. В основу цієї роботи має бути покладено максимально повне дотримання принципів соціально-економічної справедливості, що реалізуватиметься у механізмах податково-розподільчого впливу держави на формування і перерозподіл реальних доходів населення.

На розв'язання зазначених проблем і спрямовано дослідження, що представлено у статті.

Основні прояви і причини порушення соціально-економічної справедливості системи оподаткування доходів населення

Активна участь держави в процесі суспільного розподілу і перерозподілу новоствореної (передусім додаткової) вартості є одним із найважливіших напрямів її діяльності. Ця сфера розподільчих відносин має надзвичайно великий вплив на процес кінцевого формування реальних доходів та рівень життя населення, а також визначає соціально-економічну справедливість результатів процесу податково-бюджетного перерозподілу суспільного продукту між різними верствами населення країни.

Ефективне функціонування механізму фіскальної системи, що регулює процеси справляння податків, джерелом яких є доходи громадян, вимагає від держави максимально повного врахування існуючих реальних економічних можливостей різних суспільних верств населення, які є потенційними платниками податків.

На сучасному етапі велике значення має визначення базових концептуальних положень, реалізація яких у податковому законодавстві дозволить оптимально збалансувати особисті і групові інтереси платників податків у процесі формування їхніх особистих доходів, а також забезпечити інтереси та необхідні потреби казни. Саме на цій основі у подальшому можна уникнути небезпечного соціального напруження, що загострюється внаслідок масштабних порушень принципів соціально-економічної справедливості у процесі функціонування податково-розподільчої системи держави, яка має надзвичайно вагомий вплив на життєвий рівень населення.

Виправлення накопичених соціальних суперечностей та економічних нашарувань, що існують сьогодні у податково-розподільчій політиці, потребує системного аналізу основних проявів порушення принципу соціально-економічної справедливості, які мають місце у вітчизняній практиці і негативно впливають на динаміку реальних доходів працюючих та іншої частини трудового населення, ускладнюють процес відтворення трудового потенціалу країни, обмежують фінансові ресурси зростання життєвого рівня.

Певна позитивна і фактично остання дія у напрямі забезпечення у вітчизняній податковій системі реалізації засад соціально-економічної справедливості була пов'язана з ухваленням Постанови Верховної Ради України від 13 грудня 1995 року, де у першому читанні було ухвалено "Основні положення податкової політики в Україні". Цим доку-

ментом визначались найважливіші принципи податкової політики, що мали бути впровадженні у процесі реформування відповідних механізмів цієї сфери, а саме: **соціальна справедливість** – забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом встановлення економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування прогресивного оподаткування їхніх доходів; **інфляційна нейтральність** – забезпечення нейтралізації фіскальної заінтересованості та залежності формування доходів бюджету за рахунок інфляційних джерел надходжень.

У відповідь на Постанову Кабінет Міністрів України у листі Верховній Раді України від 11 травня 1995 р. № 16-1320/4 до проекту Основних положень податкової політики в Україні висловив заперечення щодо застосування принципу "інфляційної нейтральності", оскільки, на думку чиновників виконавчої влади, "пов'язати його з механізмом нарахування кожного виду податків практично неможливо. Разом з тим впровадження зазначеного принципу ще не знайшло свого закріплення в нормах чинного законодавства".

Немає необхідності доводити, що практична реалізація зазначених базових принципів податково-розподільчої політики найбільш повно характеризуватиме саме ту державу, яка по-справжньому, а не декларативно розбудовує соціально-орієнтовану ринкову капіталістичну економіку. Ці принципи мають повною мірою враховуватися в процесі ухвалення або відхилення відповідних законодавчих актів, що спрямовані на регулювання процесу оподаткування доходів громадян в Україні.

На сьогодні, однією з найгостріших соціально-економічних проблем, що має вирішувати держава, є і продовжує залишатись завдання максимального послаблення деструктивного впливу інфляції на рівень добробуту населення. Для пом'якшення руйнівного впливу інфляції на соціальну сферу у розподільчій політиці країн, що сповідають соціальну орієнтацію ринкової економіки, за останні десятиріччя відпрацьовані і практично реалізовані відповідні економічні механізми.

Найважливішим із цих механізмів є **індексація** – механізм автоматичної зміни номінальної величини певних економічних показників відповідно до зміни індексу цін за заздалегідь визначеною і юридично регламентованою процедурою.

На механізм індексації, його коригування, заміну, а також повну відміну впливає низка чинників: 1) рівень інфляції та тенденції її розвитку; 2) інтереси поточної економічної політики, що реалізує державна влада; 3) стан застосування у країні системи колективних угод; 4) ставлення до індексації соціальних партнерів; 5) конкретна практика, що склалася на певний період в країні, тощо.

До вартісних величин, що підлягають індексації у зазначеній сфері, належать: 1) заробітна плата; 2) пенсії, соціальні виплати та компенсації; 3) неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб; 4) неоподатковуваний мінімум майнових податків (на нерухомість, на дарування, на спадщину); 5) шкала податку на доходи фізичних осіб.

Під впливом різних обставин в Україні на цей час зазначені вартісні показники не індексуються, хоча інфляційні сплески постійно і масштабно знецінюють національну грошову одиницю і реально зменшують купівельну спроможність доходів та соціально-економічних гарантій, а також постійно посилюють податкове навантаження на населення, передусім, нижніх дохідних груп.

Дослідження дозволяє навести ретроспективу процесу ліквідації реалізації у вітчизняній практиці механізму індексації, яка відбувалась на стартовому етапі ринкового реформування.

Декретом Кабінету Міністрів України від 9 грудня 1992 р. № 7-92 "Про тимчасове припинення індексації грошових доходів населення" з 1 січня 1993 р., що був розроблений під керівництвом віце-прем'єр-міністра України з питань економічної реформи В. Пинзеника, була зупинена дія Закону Української РСР "Про індексацію грошових доходів населення" [Закон Української РСР "Про індексацію грошових доходів населення". *Закони України*. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. Т. 2. С. 85–88.].

Основною підставою для скасування дії Закону Української РСР "Про індексацію грошових доходів громадян" (тобто індексації заробітної плати, пенсії, стипендії, допомоги та ін.) була теза про те, що в умовах інфляції індексація, по-перше, не тільки не захищає доходи громадян, а сама перетворюється на один із чинників розкручування інфляційної спіралі; по-друге – вимагає від держави значних коштів, яких немає в бюджеті, і тому неминуче призводить до подальшого збільшення дефіциту державного бюджету.

Проте після відміни індексації інфляція споживчих цін зросла у 1993 р. у 102,6 раза; у 1994 – у 5,1 у 1995 – у 2,86; у 1996 р. – у 1,39 раза, а виконання зведеного бюджету України засвідчило, що після скасування індексації грошових доходів населення бюджетний дефіцит продовжував залишатися на високому рівні. Так, у 1993 р. дефіцит консолідованого бюджету становив 5,1% ВВП, у 1994 р. він зріс до 8,9% ВВП, у 1995 р. бюджетний дефіцит становив 6,6% ВВП; у 1996 р. – 4,9% ВВП; у 1997 р. – 6,7 % ВВП [Бюлетень Національного банку України. Київ: НБУ, 1998. № 1. 118 с.]

Світова практика свідчить, що в країнах розвинутої ринкової економіки за умов наявності інфляційних процесів працівники найманої праці (враховуючи вимоги з їх боку та при досягненні необхідного консенсусу в процесі соціального діалогу між ними і роботодавцями) можуть отримувати збільшену заробітну плату. Зазначена зміна рівня номінальної зарплати здатна лише поновити втрачену реальну купівельну спроможність трудового доходу працюючих. Тобто найманій праці таким чином компенсується інфляційне зростання величини вартості необхідного продукту, що витрачається на відтворення робочої сили.

Одночасно необхідно здійснити певне коригування механізму справляння податку на доходи громадян, тобто номінально змінити рівень неоподаткованого мінімуму доходів і, відповідно, відновити шляхом перерахунку на індекс інфляції показників податкової шкали. Якщо держава цього не здійснює, то отримувана працюючим інфляційно-компенсаційна надбавка до заробітної плати буде (частково або повністю) поглинати податками. Це відбувається внаслідок як інфляційного зниження реальної величини неоподаткованого мінімуму, так і переміщення платника податку на більш високий ступінь податкової шкали, що збільшує рівень податкової ставки і, відповідно, рівень фінансово-податкового тиску на номінальний дохід працюючого. Тобто описана ситуація є вкрай негативною, оскільки за умов відсутності ме-

ханізму індексації починають порушуватися вартісні параметри фінансового забезпечення працюючого, що вкрай необхідні для простого відтворення робочої сили, яка в умовах зростаючого недоспоживання починає деградувати як професійно, так і фізично та морально.

Особливо соціально небезпечною є ситуація, коли величина неоподаткованого мінімуму доходів громадян опускається нижче рівня, що визначає стан злиднів. Якщо це відбувається, то у податковому полі утворюється зона надвисокого фіскального тиску. Іншими словами, податковий тягар несправедливо перекладається на верстви переважно малозабезпеченого населення, а казна починає вилучати кошти, які для зазначеної категорії населення є нагально необхідними, тобто по суті вилучається частина продукту, що конче необхідний для простого відтворення. Поряд із цим проявом соціально-економічної несправедливості, навпаки, податкове навантаження на багаті і надбагаті населення зменшується.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що одним із проявів деструктивного впливу інфляції на соціальну сферу є те, що, спотворюючи параметри економіки, вона провокує виникнення у "казни" певної інфляційної заінтересованості. До таких проявів можна віднести можливість переорієнтації податкової політики на вирішення фіскальних проблем за рахунок безпосереднього використання інфляційного процесу. Це стає можливим за умов, коли спокуса поповнення доходів бюджету за рахунок інфляційних джерел реалізується на практиці. Так, за відсутності зазначеного механізму індексації, тобто без чіткої прив'язки неоподаткованого мінімуму до величини вартості межі злиднів або до рівня середньої заробітної плати в народному господарстві країни (або до інших відносно стабільних економічних координат, що будуть запропоновані авторами далі), вирішення проблеми поповнення казни починає автоматично задовольнятися за рахунок поглиблення інфляційно-податкового тиску.

До вагомої причини, що спровокувала порушення права громадян на справедливе оподаткування їхніх доходів у частині заморожування рівня нульової ставки, можна віднести і унікально-аморальну злуку, яка дозволила практично реалізувати бінарно-аномальний особливий груповий інтерес двох корпоративних спільнот.

З одного боку, інтерес, який прагнула реалізувати здебільшого не професійна, консервативна і морально розбещена корпоративна спільнота новітньої державної бюрократії, яка своїми діями, порушуючи вимогу реалізації загально суспільного інтересу, сприяла посиленню неадекватності економічної відповідальності бізнесу за зловживання на споживчому ринку, де санкції за порушення прав споживачів за чинним законодавством встановлювались у певній кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Внаслідок цього чиновна спільнота цілком свідомо блокувала регулярну індексацію діючої базово-масштабної санкційної норми обсягів грошових стягнень. При цьому не слід скидати і певний вплив на дії чиновників, а по суті їх бездіяльність, корупційної складової цієї зацікавленості.

З іншого боку, відбувалась активна реалізація корпоративно-кланового інтересу бізнесу, що полягав в активному провокуванні лобіювання стану "заморожування" на невизначений період рівня базової масштабної величини санкційної норми грошових стягнень. Тобто ця спільнота всіма можливими засобами прагнула не допускати проведення необхідної індексації неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб (у т.ч. із використанням стимулювання "послуги", пов'язаної із бездіяльністю, тобто активного корупційного спонукання представників виконавчої і законодавчої влади на невиконання своїх прямих обов'язків). При цьому досягалась мета або взагалі ухилитись, або абсолютно мінімізувати обсяги економічних санкцій, що за законом повинні накладатись за протиправне порушення прав споживачів і які мали бути реально адекватними чинним зобов'язанням з відшкодування кінцевим споживачам завданих економічних збитків та шкоди їхньому здоров'ю.

Наслідки порушення соціально-економічної справедливості системи оподаткування доходів населення

Найважливішим свідченням аномальних наслідків порушення соціально-економічної справедливості є той факт, що в Україні, *поперше*, індексація неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб до цього часу більше 20 років взагалі не провадилася, і, *по-друге*, податкова шкала, де найвищий рівень сягав 40% (з доходів, які перевищували 1700 грн або 1000 дол. США на місяць 1995 року) спочатку була замінена шкалою з рівнем диференціації 15 і 17%, а останнім часом навіть і ця шкала була скасована введенням єдиної системи податку на доходи фізичних осіб у розмірі 18%.

Розглядаючи причини заморожування на десятки років неоподаткованого мінімуму як нормативно-базової величини, необхідно зупинитись ще на одній важливій проблемі порушення економічного права населення на соціально справедливе оподаткування. Справа тут полягає у тому, що державна бюрократія, не бажаючи професійно вирішувати фіскальну проблему, пішла шляхом створення вкрай соціально небезпечної ситуації, тобто створила умови, коли величина неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб опустилась нижче того рівня, що визначає стан злиднів. На сьогодні у податковому полі України утворилась стійка зона надвисокого і соціально несправедливого фіскального тиску, який стає особливо нестерпним в умовах постійної високої інфляції і зубожіння більшості чесного населення. Іншими словами, податковий тягар економічно невиправданий, вже більше 20 років перекладений на малозабезпечені верстви населення, оскільки казна починає вилучати ті мізерні кошти (доходи), які ні за яких умов держава не має права вилучати.

Аналіз процесу вартісного коригування рівня нульової ставки податку на доходи фізичних осіб в Україні свідчить, що він із 1992 року відбувався по суті довільно як за змістом економічної обґрунтованості вихідної бази рівня оподаткування, так і щодо існуючих рівнів диференціації реальних доходів платників податків, тобто без урахування їхніх реальних податкових можливостей.

На перших етапах розбудови ринкової капіталістичної економіки (1990–1992) зміни рівня неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб були спрямовані на його реальне підвищення (оскільки зазначене відбувалося під впливом панування гуманістичної ідеї посилення соціального захисту населення). Проте у подальшому, в процесі формування корпоративно-кланового капіталізму, на процес перегляду нульової ставки податку в Україні все відчутніше почала впливати суперечність, що виникала між необхідністю підтримки достатнього рівня реальної величини вартості неоподаткованого мінімуму доходів і фіскальною потребою збільшення податкових надходжень до держбюджету. Останнє в умовах інфляційного зростання номінальних і значного падіння реальних доходів населення найбільш «просто» забезпечувалось за рахунок розширення та поглиблення поля доходів фізичних осіб, що підлягають оподатковуванню податком на доходи фізичних осіб.

На першому етапі ринкового реформування базовою величиною застосовувалась мінімальна заробітна плата. Як зазначалось, внаслідок синергії бінарної дії інтересів бюрократії і великого бізнесу, що не бажав еквівалентно наповнювати державний бюджет, цей важливий показник соціально-економічної гарантії перестав регулярно переглядатись, а його безсистемна індексация не відповідала реальним втратам купівельної спроможності національної грошової одиниці внаслідок інфляції. Тому новітня вітчизняна бюрократія запропонувала інший варіант, а саме, використати базовою величиною величину неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб.

Цікавим є той факт, що за період з 1992–1995 років планка неоподаткованого мінімуму доходів громадян піднімалась 13 разів, що зумовлювалось, передусім, умовами гіперінфляції, які нагально вимагали перегляд розміру нульової ставки податку на доходи громадян. І хоча зазначене провадилась безсистемно: або на підставі Декретів Кабінету Міністрів України (1992), чи на підставі указів Президента України (1993–1995), проте підвищення вартісної величини неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб відбувалось достатньо регулярно.

Ситуація радикально змінилась, починаючи з жовтня 1995 року, тобто із моменту законодавчого закріплення за цим важливим нормативом забезпечення соціально-економічної справедливості у сфері оподаткування статусу універсальної базово-нормативної величини. Через це до цього часу величина неоподаткованого мінімуму доходів громадян продовжує залишатись незмінною.

Відповідного аналогу зазначеної соціально-економічної аномалії у світовій практиці практично неможливо відшукати. Вона полягає у тому, що неоподаткований мінімум доходів громадян, будучи законодавчо затвердженим на рівні величини у 17 грн (а це відбулось на момент запровадження в Україні грошової реформи 1995 року) і протягом 23 років ця базова величина вартості жодного разу взагалі не переглядалась. Зазначене відбувалось незважаючи на той волаючий факт, що за період із 01.10.95 по 01.10.17 індекс інфляції цін споживчого ринку, а також курсове співвідношення гривні до долара США

зросли більше ніж на порядок. Так, якщо на момент затвердження неоподаткованого мінімуму базовою величиною співвідношення гривні до долара становило 1,7:1,0, то на сьогодні воно дорівнює 26:1. Це засвідчує, що за 22-річний період інфляційне падіння купівельної спроможності гривні становить 15,3 рази, а сам неоподатковуваний мінімум реально знизився з еквівалентного рівня у 10 доларів США до мізерного еквіваленту, що на сьогодні дорівнює 65 центам.

Тобто, можна констатувати, що неоподатковуваний мінімум на доходи фізичних осіб сьогодні остаточно втратив ознаки як економічної категорії, так і соціально-економічного нормативу податкової справедливості. А наведені дані доводять, що в період розкручування інфляційної спіралі в Україні відбулася переорієнтація податкової системи на вирішення фіскальних проблем шляхом соціально-деструктивного використання інфляції як специфічного та вагомого джерела наповнення державного бюджету.

Не меншу проблему порушення соціально-економічної справедливості становить і ситуація, що склалась з непрямим оподаткуванням доходів населення, яке є кінцевим споживачем у системі суспільного відтворення і кінцевим платником податку на додану вартість. Про посилення фіскального тиску на доходи населення свідчить той факт, що питома вага непрямих податків у роздрібному товарообороті, яка у 1991 році становила 17,1%, майже миттєво зросла до 47,3% у 1997 році, або збільшилася у 2,8 рази. На сьогодні зазначену ситуацію характеризує те, що протягом останніх п'яти років понад 40% доходів, що населення витрачає у роздрібній торгівлі (а для малозабезпечених верств населення ця частка є ще більшою), вилучаються казною у вигляді непрямих податків.

Таким чином, дослідження основних проявів посилення фіскального тиску (переважно на працюючі та малозабезпечені верстви населення), а також аналітична оцінка негативного впливу зазначеного явища на динаміку реальних доходів населення свідчать про нагальну необхідність термінового створення у вітчизняних умовах конкретних механізмів реалізації принципу соціально-економічної справедливості у сфері оподаткування доходів громадян і подальшого забезпечення їх ефективного функціонування.

Світовий досвід забезпечення соціально-економічної справедливості податкової системи

Слід відзначити, що у багатьох країнах розвинутої ринкової економіки методом індексації коригується неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб та прогресивна шкала зазначеного виду платежу. Так, у США, починаючи із 1985 року, регулярно здійснюється відповідно до темпів інфляції індексація неоподаткованого мінімуму, стандартної знижки, а також шкали, за якою поділяється весь особистий дохід з метою оподаткування.

Оскільки ухилення від оподаткування особистих доходів в усіх країнах цивілізованого капіталізму вважається тяжким кримінальним злочином, законодавство США передбачає, що всі податки мають

утримуватися з населення на підставі податкової декларації, що власноручно заповнює особа, яка є платником податків, і пересилає її до місцевого відділення податкового управління по пошті, або в електронному вигляді. В декларації зазначаються особисті дані, включаючи сімейне становище, рід занять, вік, відображені відомості про всі доходи, що були отримані платником податків за минулий рік, в тому числі і про додаткові, поточні (премії, гонорари, отримані позички, спадщину, дарування тощо). Платнику податка на доходи також надається право визначити особисті збитки, зокрема величину збитків від підприємницької діяльності і стихійного лиха: пожежі, повені, урагани та ін., що вплинули на його фінансовий стан.

Платник податків зобов'язаний повідомити в декларації про всі зміни, що відбулись протягом року з його рухомим і нерухомим майном, станом рахунків у банках та обсягами капіталу, розміщеного в акціях і облігаціях, деривативах, ф'ючерсах та ін., які він має як у власній країні, так і за кордоном.

Взагалі в контексті з'ясування можливості залучення світового досвіду у вітчизняну практику відновлення соціально-економічної справедливості у сфері оподаткування доходів населення повчальним може бути історичний досвід реформування механізму справляння податку з доходів фізичних осіб, що діє у США на федеральному рівні.

У процесі податкової реформи 1968 р. ставки податку на доходи фізичних осіб були визначені у розмірі 14–70% (до 1964 році мінімальна ставка податку на доходи фізичних осіб становила 20%, а максимальна – 91%. Мінімальна ставка справлялась із суми 2000 доларів доходу на одиноких і з 4000 доларів доходу на сімейних).

Новий закон скорочував неоподатковуваний мінімум до 500 доларів одиноким і 1000 доларів сімейним.

Зменшення податків в процесі реформування проводилось у два етапи: у 1964 році мінімальна ставка знизилась до 16% (максимальна до 77%); у 1965 році – до 14% (мінімальна) і до 70% (максимальна). У 1972 році максимальні податкові ставки на доходи громадян зменшені із 70 до 50%. Одночасно почалось поетапне збільшення величини неоподаткованого мінімуму, який у 1973 році становив 750 доларів на рік.

Упродовж 80-х років у США були проведені дві масштабні податкові реформи.

На першому етапі (у 1981 році) були скорочені в однаковій пропорції (на 23%) всі без винятку ставки, що входили до діючої на той час 14-розрядної податкової шкали, за якою утримувались особисті доходи. Були розширені податкові пільги у справлянні індивідуального прибуткового податку.

На другому етапі (у 1986 році) проведено більш радикальний перегляд всієї системи оподаткування доходів громадян. Так, була розширена база індивідуального прибуткового податку за рахунок ліквідації пільг (наприклад, були припинені вирахування із обкладеного доходу місцевих податків з продажу, а також відсоткових платежів за користування споживчими кредитами). До сфери дії податку було включено низку доходів, що раніше не підлягали оподаткуванню (відсотки за муніципальними облігаціями, допомога з безробіття). Одночасно різко було скорочено кількість податкових ставок та суттєво знижено їх рівень.

На цей час податком на доходи фізичних осіб обкладаються всі сукупні доходи платника податків незалежно від джерел їх походження (заробітна плата, дивіденди, відсотки, рента, орендна плата, підприємницький прибуток, спадщина, дарування тощо). Відповідно до діючого законодавства величина особистого доходу обчислюється як різниця між валовим доходом і сумою дозволених вирахувань і пільг, що надаються державою конкретним категоріям платників податків. З валового доходу вираховується неоподатковуваний міні-

мум, що становить близько 2000 доларів на рік на кожного платника податків плюс аналогічна сума на кожного утриманця в сім'ї.

Платник податку має право зменшити суму оподаткованого доходу або на величину стандартної скидки, що становить 3000 доларів на рік на окремого платника податків і 5000 доларів на рік для сімейної пари, яка заповнює спільну декларацію, або на суму передбачених законом постатейних витрат, що включають, зокрема, ділові і транспортні витрати, частину витрат на медичне обслуговування, догляд за дітьми і літніми людьми, внески до благодійних фондів, частку внесків на персональні пенсійні рахунки, місцеві податки на власність тощо. При цьому всі внески у вигляді пожертвувань обов'язково повинні бути підтверджені відповідними квитанціями, чеками або іншими фінансовими документами.

На сьогодні податок на доходи громадян США утримується за двома основними ставками – 15 і 28%, але для найбільш заможних громадян існує додаткова ставка у 33%. Так, у сімейних пар, які обчислюють дохід по спільній декларації, на частку доходу до 30000 доларів на рік податок становить 15%, на доходи, що перевищують цю суму, – 28%. Разом із цим з доходу від 72000 до 193000 доларів на рік і вище податок фактично утримується за ставкою у 33%, оскільки платники податку із наведеним рівнем доходів позбавляються права на неоподатковуваний мінімум та низку інших пільг, що мають платники податків з меншими доходами.

Заслужує також на увагу і світовий досвід щодо застосування механізму справляння непрямих податків, тобто тих податків, що безпосередньо включені до ціни товарів і послуг першої життєвої необхідності. Саме ці податки найбільше приховують посилення фіскального тиску саме на бідні верстви населення, на працюючих громадян, які на ринку споживчих товарів створюють найбільш масовий попит. Тому можна стверджувати, що непрямі податки є переважно податками на бідних. Тобто, чим бідніша людина, тим відносно більшу частку особистого доходу вона змушена віддавати державі у вигляді непрямих стягнень, які усім своїм тягарем лягають саме на ці верстви населення, створюючи своєрідні приховані привілеї для багатих.

У багатьох країнах цивілізованої капіталістичної ринкової економіки (наприклад, Канаді) для виправлення зазначеного порушення принципу соціально-економічної справедливості існують законодавчо визначені механізми повернення частки утриманого ПДВ громадянам, які мають низькі доходи і які були ними офіційно задекларовані та подані податковим органам.

Одним із напрямів відновлення соціальної справедливості у сфері справляння непрямих податків з населення може бути широке застосування у вітчизняній практиці досвіду країн розвинутої ринкової економіки. Їхній підхід до справляння податків на певні складові витрат населення свідчить про реальні можливості застосування диференційованих ставок непрямих податків на товари і послуги першої необхідності та на ті, що не є такими. Так, в Австрії ставка податку з обороту в середньому становить 20%. За певні чітко визначені платежі (квартплата, продукти харчування) ставка податку знижена до 10%. Але на такі групи товарів, як легкові автомобілі, мотоцикли, коштовності, делікатесні продукти харчування ставка підвищується до 32%. Вона отримала побутову назву "податок на предмети розкоші". У ФРН діють дві ставки цього виду податку: загальна – 15%; на продукти харчування та книги – 7%. У податковій системі США взагалі відсутній податок на

додану вартість, а існують досить низькі місцеві податки на вартісні обсяги проданих товарів і послуг.

На сьогодні реальний стан справ засвідчує, що в країнах цивілізованого капіталізму на доповнення ліберально-ринкової моделі економічних відносин вже тривалий час діють потужні регулятивні суспільні механізми, що спрямовані на реалізацію соціально-економічної справедливості, насамперед, шляхом ліквідації рудиментарно-патологічної нееквівалентності економічних відносин, які мали місце між секторами економіки, сегментами ринку та його окремими суб'єктами, а також запроваджені системні механізми приборкання "диких" форм експлуатації праці капіталом.

Наполеглива і активна боротьба трудящих та процеси загальної демократизації суспільного життя призвели до того, що в сучасних умовах виник та ефективно діє гнучкий і реально контрольований громадськістю механізм перерозподілу суспільного багатства. В цих умовах держава (а також всі її ресурси і потужності) об'єктивно виступає органом волевиявлення не лише сукупного капіталіста, а й дієвим і потужним національним координатором, який піклується про оптимальне узгодження інтересів всіх політичних сил суспільства, всіх суспільних верств і класів та виступає гарантом суспільної гармонізації і досягнення гнучкого соціально-економічного консенсусу.

Сьогодні при оцінці рівня експлуатації праці вже недостатньо знати, яку питому вагу новоствореної вартості отримує найманий працівник від економічних організаторів виробництва, тобто підприємців-власників капіталу. Необхідно також знати, яку функціональну спрямованість має механізм оподаткування і наскільки ефективними є соціальні програми, що реалізуються державою. Лише у комплексному поєднанні вони показують не тільки частку продукту, що відчужується від найманого і самозайнятого працівника, а й куди саме вона спрямовується і в чиїх інтересах використовується.

Так, якщо сьогодні в Данії або Швеції існує найбільш високий у світі рівень податкового навантаження на доходи фізичних осіб (що перевищує 50%), то вести мову про низький рівень життя населення цих країн немає підстав, оскільки тут переважна частина відчуженої державою вартості необхідного продукту найманих працівників і самозайнятих власників у подальшому прямо або опосередковано, по багатьох каналах бюджетного фінансування повертається до них же у різних формах соціальної допомоги, соціального страхування, в процесі благоустрою повсякденного життя громадян, оновлення міського та комунального господарства, підвищення рівня задоволення побутових потреб, створення екологічно чистого середовища тощо. Безперечно, у цьому випадку висока питома вага відчуженого від трудящих через податкову систему продукту не є тотожним свідченням високого ступеня їх експлуатації державою.

У той же час практика доводить, що у постсоціалістичних країнах, внаслідок відсутності елементарного демократичного контролю громадянського суспільства над процесами розподілу і перерозподілу

суспільного продукту, широкого спектра життєвих благ бюрократична держава здійснювала і продовжує здійснювати (навіть і поза межами капіталістичних засад) досить жорстку економічну експлуатацію працюючих, що суттєво обмежує зростання життєвого рівня населення та посилює соціальну напругу в суспільстві.

Слід також зазначити, що недодані або вилучені, передусім, у малозабезпеченій частини населення України в надмірних масштабах кошти вкрай необхідного продукту досить часто кидаються у прірву корупційного фінансування корпоративно-кланових офшорних об'єктів, а також розтринькуються на всезростаючі потреби обслуговування процесу антиекономічного нарощування зовнішніх боргів держави. Тобто необхідно констатувати, що величезні обсяги акумульованої державою додаткової вартості замість їх спрямування на модернізацію економіки, підвищення продуктивності суспільної праці, економію і збереження природних ресурсів та зростання рівня життя населення, переважно витрачаються на продовження невпинного збагачення казнокрадів і корупційних марнотратів бюджетних коштів.

Причини порушення двох правил забезпечення соціально-економічної справедливості в Україні

Виникає питання, як могло так статись, що в Україні абсолютно розтоптані принципи соціальної справедливості цивілізованого капіталістичного суспільства, а замість них домінують абсолютно протилежні тенденції, а саме:

перше, "багаті мають право необмежено збагачуватись за умови, коли більшість суспільства живе в умовах стійкого зубожіння";

друге, податкова система побудована таким чином, що сприяє такому стану, коли "бідним і злиденним бути дуже дорого, а багатим і надбагатим дуже дешево".

Наведене твердження потребує ґрунтовного пояснення.

Будь-якого незаангажованого фахівця не може не вражати той перерозподіл власності і фінансових ресурсів, що відбувся на користь сформованих за останні двадцять п'ять років олігархічних кланів. Про це свідчить те, що "за рівнем концентрації частки національного багатства вітчизняні нуворіші вийшли у світові лідери" (Єщенко, 2016. С. 80–81).

Так, за співвідношенням кількості доларових мільярдів на 100 млрд дол. США у ВВП, що виробляється в країні, наша держава посідає перше місце у світі з показником 6,2, залишивши позаду не лише сусідні країна, а й країни, що входять до G7, БРІКС, та ті країни, що мають найвищий у світі рівень життя (Норвегія, Швеція, Канада, Швейцарія, Нова Зеландія), де зазначений показник не перевищує 4,0 (Нігматулін, 2014. С. 70). Ці екстремальні прояви порушення соціально-економічної справедливості неспростовно доводять, що рівень життя найбагатших громадян України в тисячі разів перевищує статки та рівень життя значної більшості населення.

В умовах, що склались, особливо важливою є проблема підвищення рівня репрезентативності збирання та узагальнення інформації про дійсні доходи, що отримують і витрачають на кінцеве споживання багаті

і надбагаті верстви населення і які підлягають оподаткуванню. Саме тому треба створити надійний соціально-економічний механізм визначення чисельності багатих і надбагатих громадян, доходи яких є тіншовими і мають бути оподатковані. Для цього мають бути залучені дані як податкової, так і банківської статистики, інформація таких органів як МВС, СБУ, а також отримана з інших, у тому числі експертних, джерел.

На сьогодні можна констатувати, що внаслідок поляризації доходів, що фактично не має аналогів у світовій практиці, між тими, хто живе, і тими, хто живе у розкошах, а також поширення практики заведення в "тінь" або ухиляння від оподаткування доходів багатих і надбагатих частини населення, ситуація в Україні, з точки зору забезпечення суспільної стабільності, є вкрай загрозливою. Фахівці макроекономічної групи Українсько-Європейського консультативного центру з питань законодавства (програма TACIS) ще у 1999 році в аналітичній доповіді "Тенденції української економіки" здійснили експертну спробу оцінити реальну диференціацію розподілу доходів населення України і визначити обсяги латентних доходів, тобто тих, що залишаються в "тіні" та приховані від податкової системи. За їхніми оцінками, цей розподіл найбільш спрощено, але достатньо репрезентативно представлений таким чином: 40% населення України отримує 10% сукупних грошових доходів (з яких близько 10% – "тіншові"); 30% населення – близько 20% сукупних доходів (з яких приблизно третина є "тіншовими"); 20% населення – отримує до 30% доходів (з яких близько двох третин знаходиться у "тіні"); 10% населення мають доходи, що досягають 40% обсягів сукупних доходів, які отримує населення країни (з яких близько 90% "тіншові") (Blandinierts, 1999. С. 38) .

За наведеними оцінками можна зробити висновок, що 30% найбільш багатих частини населення України отримує понад 90% усіх "тіншових" доходів, які вони як фізичні особи приховують від оподаткування податком на доходи. Внаслідок цього виникає різьчана аномалія, коли система вітчизняного оподаткування доходів фізичних осіб налаштована на те, щоб поповнити бюджет за рахунок посилення податкового навантаження (відносно отримуваних доходів) на малозабезпечену але чесну частину населення. До того ж соціально-економічно несправедливе посилення фіскального тиску на малозабезпечені верстви населення пов'язано також із тим, що саме ці суспільні верстви відносно більшою мірою попадають під прес найбільш *соціально несправедливих* – "непрямих" – податків. Передусім, це стосується податку на додану вартість, котрий значно підвищує для малозабезпечених ціну обов'язково необхідних для відтворення життя товарів та послуг.

Поряд із зазначеним не може не вражати і той факт, що новітні вітчизняні багатії внаслідок масштабного тіншового приховування величезних за обсягами особистих доходів, нахабно саботують законодавчі вимоги щодо наповнення державного бюджету і безкарно несуть відносно найнижче податкове навантаження. Існуючий стан справ лише підтверджує, що вітчизняні нувориші отримали унікальні преференції порівняно із фіскальними умовами для багатих верств населення

у країнах цивілізованого капіталізму. Одна з головних причин того є абсолютне зрощення бізнесу і влади. В таких умовах преференції здобуваються без усяких зусиль.

Держави цивілізованого капіталізму, на відміну від країн, де панує кримінально-мафіозний і корпоративно-клановий капіталізм, не лише диференційовано оподатковують значні доходи багатих і надбагатих за високими ставками. Важливо, що там багаті і надбагаті позбавлені будь-якої можливості безконтрольно, безвідповідально і безкарно приховувати свої доходи, а держава, до цього ж, ретельно контролює легітимність джерел походження цих доходів.

Аномальним також є той факт, що доморощені багатії спромоглись різними способами, у т.ч. і корупційними, добитись для себе привілейованого податкового становища: з *одного боку*, вони мають легальну можливість суттєво занизити базу справляння податку з прибутку підприємства (фірми, корпорації), власниками яких вони є, а з *іншого* – приховати від податкової системи переважну частину особистих доходів, котра є джерелом їхнього кінцевого індивідуально-сімейного споживання.

Парадоксальність існуючої ситуації, яка полягає і в тому, що в Україні до цього часу не існує реальних критеріїв, за якими можна визначити, з якої саме межі у рівні доходів і обсягів приватної власності (зокрема нерухомої маєтності) у володінні конкретно взятої особи (та її родини) її можна дійсно вважати багатою, або надбагатою? Це становище є неприпустимим, бо поряд з масштабним зниженням рівня життя більшості населення України, у його структурі утворився вагомий прошарок не лише заможного, а й багатого і надзвичайно багатого навіть за світовими мірками населення.

Багаті і надбагаті суттєво підняли планку життєвих стандартів і на сьогодні в країні, де значна більшість бідного і злиденного населення, суспільству демонструють якісно нові параметри споживання на рівні "найвищих світових еталонів". Саме тому на сьогодні надзвичайно важливим теоретичним, а ще важливіше – практичним завданням є обґрунтоване визначення системних критеріїв (переважно вартісних із валютно-курсним зіставленням), за якими можливо провести відповідне розмежування верств населення за рівнем матеріальної забезпеченості, передусім визначити тих, хто може бути дійсно віднесений до багатих та надбагатих, і на цій основі запровадити диференційоване оподаткування.

При вирішенні цього завдання важливо розуміти, що якщо бідність є явищем відносним, оскільки цей маргінальний стан суттєво відмінний для населення країн з різним рівнем економічного розвитку, а от оцінка становища тих, хто живе в умовах багатства і розкошів, у всьому світі має приблизно однакові грошово-валютні характеристики забезпечення кінцевого споживання. Саме тому по-справжньому багата людина в Україні фактично нічим не поступається у обсягах кінцевого споживання тій особі, яка вважається багатою в США чи Євросоюзі.

Так, скажімо, у представників "найбідніших" багатих в США – доходи мають бути не нижчими за 193 тис. дол. на рік, або близько 16,5 тис. дол. на місяць. Саме це є в США тією сумою сукупного доходу, що витрачається на потреби кінцевого споживання особи (родини), з якої стягується найвищий рівень федерального податку на доходи фізичних осіб за існуючою на сьогодні шкалою – 33%. Тобто це є той рівень особистих статків, при досягненні якого держава вважає фізичну особу "багатою по мінімуму", або такою, що знаходиться на нижній сходинці багатого стану життя і зобов'язана ділитись своїм багатством з суспільством.

В Україні дотепер не існує ні репрезентативної статистики, ні об'єктивної внутрішньої інформації фіскальних служб щодо реального (враховуючи тіньову і кримінальну складові) рівня доходів по-справжньому багатого населення – платників податків. Це становище є нестерпним, адже фіскальні органи та державна статистика вважають (на підставі чинних податкових законів, ухвалених переважно все тими ж багатими депутатами або лобістами багатих у парламенті), що сплата податку на прибуток корпорації (тобто юридичної особи) звільняє фізичних осіб – власників корпоративного капіталу від сплати податку на доходи громадян. Цим пояснюється аномальний феномен порушення принципу соціально-економічної справедливості, який полягає у тому, що левову частку податкового тягаря, на фізичних осіб несуть якраз представники найманої праці та малозабезпечені верстви населення.

Органи Державної служби статистики України на сьогодні цілком серйозно вважають, що лише 20–25% населення України мають особисті сукупні місячні доходи, що перевищують рівень у 300–500 дол. Тобто за вітчизняною статистикою (дані якої навіть не намагаються спростувати вітчизняні науковці-економісти провідних академічних інститутів), особи із зазначеним рівнем отримуваних доходів і є "справжніми" представниками населення, що може бути віднесено до "багатих" верств! Залишається лише пояснити, яким чином це населення, що має такі "високі" доходи, очолює першу п'ятірку серед країн Європи, які лідирують у придбанні найкоштовніших автомобілів, ціна яких перевищує 150 тисяч євро?

Зрозуміло, що в основі прагнення до "розкішного", "елітарного", "марнотратного", "нерационального", "престижного", "еталонного", "нерозумного", "безмірного" та інших аналогічних проявів споживання, яке по суті спрямоване на задоволення аномальних і патологічних бажань, лежить не лише низька особиста культура. Представники цього найбагатшого та морально убогого прошаку населення, як правило, живуть і споживають життєві блага за рахунок переважно нетрудових, кримінальних, паразитарних та нееквівалентних до затрат праці отриманих доходів. І саме ця корпоративна спільнота нахабно і безкарно ухиляється від "зустрічі" з вітчизняною податковою системою.

Методи визначення і шляхи зміни неоподаткованого мінімуму та формування справедливої диференційованої шкали податкових стягнень з доходів фізичних осіб

Виправлення існуючих у системі оподаткування доходів населення України аномалій соціально-економічної справедливості потребує морального підходу і справжніх професійних зусиль. На жаль, у всіх варіантах запропонованих до розгляду Верховній Раді проектів законів про внесення змін до Податкового кодексу, в яких містяться заходи, що мають на меті вдосконалення механізму справляння податку на доходи фізичних осіб, відсутні чіткі економічні підходи до вибору базової характеристики, за якою має визначатися величина вартості нульової ставки цього виду податку.

Викликає занепокоєність і те, що суб'єкти законодавчої ініціативи в проектах зазначених законодавчих актів не передбачають чіткої регламентації процедури правового забезпечення функціонування механізму індексації нульової ставки податку, за яким мають автоматично підтримуватись конкретні вартісні параметри у межах визначеного порогу інфляції. Більше того, є випадки, коли пропонується навіть уведення жорсткої зворотної норми, за якою неоподатковуваний мінімум доходів фізичних осіб може бути незмінним протягом невизначеного періоду за будь-якого рівня інфляції споживчих цін, що може скластись у країні.

На особливу увагу заслуговує досить небезпечна (з точки зору реалізації принципу соціальної справедливості в процесі оподаткування) і на цей час домінуюча тенденція, яка за умов відсутності надійного законодавчого закріплення механізму індексації неоподаткованого мінімуму вже повною мірою проявилася і може ще більше загостритися найближчим часом. Оскільки величина неоподаткованого мінімуму на сьогодні стала вихідною базовою координатою (і у цій якості замінила величину мінімальної заробітної плати) визначення грошових сум по тих чи інших платежах (у тому числі бюджетних), що справляються з фізичних і юридичних осіб, оскільки саме нею визначається розрахункова база обчислення обсягів штрафних санкцій і стягнень, то, як зазначалось, існує потужна спільнота сил, які є надзвичайно зацікавленими у "заморожуванні" рівня неоподаткованого мінімуму на максимальний (тобто на практично невизначений) термін. Тим більше в інтереси цієї лобістської сили не може входити ініціювання закріплення чіткої законодавчої процедури визначення індексації неоподаткованого мінімуму доходу фізичних осіб. У зв'язку з цим при внесенні змін у Податковий кодекс необхідно чітко регламентувати питання визначення величини неоподаткованого мінімуму та забезпечити у подальшому надійну його індексацію.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що максимально швидко у вітчизняну практику може бути запроваджена нова універсальна нормативно-базова величина, що має стати універсальною мірою, або вартісним масштабом для визначення вартісної величини неоподаткованого мінімуму і формування диференційованої шкали

стягнення податку на різні за величиною доходи фізичних осіб на засадах реалізації принципу інфляційної нейтральності.

Пропозиція полягає у тому, що *нормативно-базова величина за своєю сутністю має бути величиною масштабно-фіксованої вартості, визначеної на засадах використання показників дохідної бази консолідованого державного бюджету, і яка фіксується в гривневому вимірі та діє протягом поточного бюджетного року.*

Нормативно-базова величина повинна формуватись на засадах реалізації трьох основних принципів:

1) забезпечення інфляційної нейтральності масштабної величини вартості показника шляхом застосування об'єктивно-якісної, науково обґрунтованої методики її визначення;

2) забезпечення соціальної справедливості, що полягає у забороні можливості подальшого використання як нормативно-базову величину існуючих соціально-економічних нормативів, передусім таких як мінімальна заробітна плата, межа малозабезпеченості, прожитковий мінімум, неоподатковуваний мінімум доходів громадян та ін.;

3) позбавлення лобістсько-корпоративного інтересу можливості його практичної реалізації шляхом корисливо вмотивованого впливу як на процес об'єктивно-адекватного визначення величини нормативно-базового показника, так і на недопущення його регулярно перегляду.

Методика розрахунку нормативно-базової величини передбачає її визначення як однієї мільярдної частини від середньої величини дохідної частини зведеного бюджету України, взятого за три попередні роки перед роком ухвалення бюджету на наступний бюджетний рік.

Наприклад:

1. Якщо у 1995 р. дохідна частина зведеного бюджету України становила 20,7 млрд грн; у 1996 р. – 30,22; у 1997 р. – 28,1 млрд грн, то нормативно-базова величина, що повинна була б затверджуватись на 1999 рік, мала бути – **26,3 грн** (а не 17 грн).

2. Якщо у 2007 р. дохідна частина зведеного бюджету України становила 219,9 млрд грн; у 2008 р. – 297,9; у 2009 р. – 272,9 млрд грн, то нормативно-базова величина, що повинна була б затверджуватись на 2011 рік, мала бути – **263,6 грн** (а не 17 грн).

3. Якщо у 2014 р. дохідна частина зведеного бюджету України становила 456 млрд грн; у 2015 р. – 652 млрд грн; у 2016 р. – 783 млрд грн, то нормативно-базова величина, що повинна була б затверджуватись на 2018 рік, має бути встановлена на рівні – **630 грн** (а не 17 грн).

Нормативно-базова величини повинна розраховуватись і затверджується Верховною Радою України щорічно разом з ухваленням Бюджету України на наступний бюджетний рік, у якому вона має застосовуватись.

З метою адаптації суб'єктів ринкових відносин до нового рівня нормативно-базової величини, можливо передбачити запровадження чотирирічного перехідного періоду: протягом першого року має діяти норма 25% величини нормативно-базової вартості; протягом другого року – 50%; протягом третього року – 75%. І починаючи з четвертого року діятиме 100% норма. (*Мандибуря, 2017. С. 84*).

Таким чином, запропонований механізм дозволить щорічно проводити індексацію нормативно-базової величини, з метою максимально повного та об'єктивного урахування існуючої динаміки інфляційного процесу та динаміку зростання (падіння) ВВП та не допустить реального зменшення вартісної величини цього показника до неприпустимого рівня.

Автори пропонують величину неоподаткованого мінімуму доходів громадян визначати як суму п'яти нормативно-базових величин, що за вищенаведеною методикою для 2018 року дорівнюватиме 3150 гривень, тобто величина нульової ставки податку може бути встановлена на рівні мінімальної заробітної плати, або близько 120 дол. США на місяць. Саме ця величина відповідає рівню межі глибокої бідності

для країн Східної Європи, що визначена ООН на рівні 3–4 дол. США на день на особу. Відповідно до запропонованої методики щорічно відбуватиметься індексація неоподаткованого рівня доходів фізичних осіб.

Друге питання пов'язане із запровадженням соціально-економічно справедливої шкали стягнень податку на доходи фізичних осіб.

Незважаючи на те, що у всіх країнах цивілізованого капіталізму податкові системи мають від трьох до шести і більше рівнів в шкалах податкових стягнень, теоретичні дискусії з приводу цього питання точаться і до цього часу.

Для вирішення питань, пов'язаних з реалізацією принципу соціально-економічної справедливості у податковій сфері, дискутується два основних методологічних підходи.

Одна група вчених вбачає основний принцип справедливого оподаткування у тому, що рівень податкового навантаження має розподілятися тільки по доходних групах населення, тобто має обов'язково диференційовано враховувати їхнє матеріальне становище. При цьому рівень і ставки податків слід розподіляти таким чином, щоб "власник більшого доходу платив більші податки, ніж власник малих доходів" (Kay, King, 1978. С.18).

Інша, значно менша група науковців вважає, що оскільки податки є своєрідною "платою за послуги" державі, яка є надкласовою організацією і обслуговує "колективні потреби" всіх членів суспільства та захищає права і власність всіх його класів та соціальних груп населення, то і податки на доходи громадян мають розподілятися у рівній пропорції незалежно від їх обсягів (Peacock, 1979. С. 3)

Цей підхід не є новим. Ще у XVII сторіччі У. Петті як прихильник того, що вища межа заробітної плати повинна встановлюватись на рівні фізіологічного мінімуму засобів існування найманого працівника, теоретично обґрунтував механізм її визначення, який має бути дохід, що може забезпечити йому життя на рівні "задоволення мінімальних потреб існування". Останнє він аргументував тим, що "якщо робітникам будуть платити вдвічі більше зазначеного мінімуму, то вони будуть працювати вдвічі менше" (Розенберг, 1940, С. 70–71). Одночасно В. Петті був противником будь-яких стягнень податку з доходів на капітал і обстоював думку, що за таких умов скорочується можливість розширення виробництва і збільшення доходів капіталістів. Разом із тим він активно виступав за стягнення відповідного податку із осіб найманої праці, незалежно від реального рівня їх доходів (Риндіна, 1983. С. 31).

Апологети зазначеного підходу в Україні досить успішно під час проведення податкової реформи у першій половині нульових років добились ліквідації діючої податкової шкали, що мала чотири рівні. Обґрунтування цієї соціально-економічно несправедливої акції ліквідації диференційованої шкали оподаткування доходів фізичних осіб йшло під гаслом впровадження у вітчизняну податкову практику єдиної ставки податку на рівні 10% (тобто застосування так званої "божої" десятини) для всіх громадян, незалежно від рівня їхніх доходів. Стверджувалось, що оподаткуванню "повинен підлягати будь-який

розмір заробітної плати, в тому числі і мінімальна заробітна плата. В основі цього положення лежить умова, що всі працездатні громадяни повинні утримувати державу пропорційно своїм доходам. Тому, якщо це зароблений працею людини доход, а не допомога безробітному чи непрацездатному, він повинен обкладатися податком" (Тимошенко, 1998. С. 46-47).

Слід зазначити, що у жодній країні з цивілізованою ринковою економікою останній підхід не знайшов своєї практичної реалізації у механізмі справляння податку на доходи фізичних осіб. Проте існує загальна тенденція до поступового спрощення шкали податкових стягнень і відповідного зниження рівня оподаткування верхньої бази доходів на користь багатой частини населення.

Найоптимальнішою, з точки зору позитивного світового досвіду, прагматичної економічної доцільності, а також для реалізації принципу соціально-економічної справедливості у вітчизняних умовах, на нашу думку, є шкала диференціації ставок податку на доходи громадян, що наведена у таблиці.

Зазначений підхід дозволить посилити соціально-економічну справедливість в процесі реалізації розподільчої політики держави, оскільки внаслідок цього суттєво послабиться фіскальне навантаження на доходи малозабезпечених верств працюючого населення і диференційовано посилить навантаження відповідно до доходів, що отримує багата і надбагата частина населення України. До того ж запропонована шкала не лише спонукає цю частину українського соціуму брати адекватну участь у наповненні казни держави, а й за умови значного посилення правової (у т.ч. кримінальної) відповідальності за ухилення від сплати податків на всі види доходів фізичних осіб брати активну участь у наповненні бюджету України.

Слід також зазначити, що застосування запропонованої шкали не перешкоджатиме інвестиційній активності найбільш заможного прошарку населення, оскільки кошти, які спрямовуються цими верствами на нагромадження капіталу, можна вивести із податкового поля.

Таблиця

Ставки податку на доходи громадян

Місячний рівень доходу, що підлягає оподаткуванню	Ставка податку, %	Вартісний рівень визначений за методикою станом на 2018 р., грн
від 0 до п'яти нормативно-базових величин (НБВ)	0	3150 грн. – неоподатковуваний мінімум
від 5 НБВ до 10 НБВ	5	від 3150 до 6300 грн.
від 10 НБВ до 20 НБВ	10	від 6300 до 12600 грн.
від 20 НБВ до 30 НБВ	15	від 12600 до 18900 грн.
від 30 НБВ до 100 НБВ	20	від 18900 до 63000 грн.
від 100 НБВ до 500 НБВ	30	від 63000 до 315000 грн.
від 500 НБВ до 5000 НБВ	40	від 315000 до 3150000 грн.
понад 5000 НБВ	50	понад 3150000 грн.

Джерело: складено автором.

Запровадження запропонованого неоподаткованого мінімуму, податкової шкали та механізму їх індексації дозволить зняти антагоністичну суперечність, що на сьогодні є джерелом генерування соціального напруження в суспільстві.

Висновки

Податкова політика держави має максимально повно реалізовувати принципи соціально-економічної справедливості шляхом застосування механізмів податково-розподільчого впливу на формування і перерозподіл реальних доходів населення. Ефективне і соціально-економічно справедливе функціонування цього механізму має максимально повно враховувати реальні економічні можливості різних соціальних верств населення, що є платниками податків. Тому особливе значення має як об'єктивна оцінка існуючих масштабів накопичених у вітчизняних умовах антагоністичних суперечностей, аномалій і патологій податкової системи, так і визначення та застосування найбільш прийнятних шляхів та заходів їх подолання із максимальним урахуванням у цьому процесі нагромадженого позитивного досвіду країн цивілізованого капіталізму.

Розподільча політика держави для пом'якшення впливу інфляції на рівень життя населення має використовувати механізм індексації. Тобто у податковій системі повинен діяти ефективний механізм автоматичної зміни величини неоподаткованого мінімуму і шкали диференціювання ставок податків на доходи різного рівня.

Необхідно виправити становище, за якого виникла соціально-економічно несправедлива ситуація, внаслідок якої величина неоподаткованого мінімуму доходів фізичних осіб опускається на порядок нижче за рівень, що визначає стан злиднів. У цьому разі у податковому полі утворюється зона надвисокого фіскального тиску, і податковий тягар перекладається на малозабезпечені верстви населення, а казна вилучає кошти, що для цієї категорії населення є життєво необхідними.

Розкривши прояви, причини і наслідки порушення принципу соціально-економічної справедливості, автори статті запропонували методику визначення нульової ставки податку та диференційовану шкалу стягнення податку на доходи на засадах забезпечення реальної інфляційної нейтральності податкової системи України.

Література

- Экономические и статистические работы (1940). Москва: Соцэкгиз. 324 с.
- Гриценко А.А. (2016). Реконструктивний економічний розвиток: зміст, основні напрями і вектор соціальної справедливості. *Економічна теорія*. № 4. С. 5–18.
- Гриценко А.А. (2017). Соціальна справедливість як складова архітектоники безпечного економічного розвитку. *Український соціум*. № 4. С. 9–21.
- Ещенко П.С., Самко Н.Г. (2016). Фінансiалiзацiя у круговертi глобальної економiки. Київ: Знання України.
- Макконнелл К.Р., Брю С.Л., (1992). Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2 т. Москва: Республика. Т. 1. 399 с.
- Мандибура В.О., Хижняк В.О. (2018). Основна суперечність відносин споживчого ринку та шляхи її подолання. *Економіка України*. № 5. С.69–88.
- Меркулова Т. Янцевич А. (2017). Вплив прогресивного оподаткування на нерівність: аналіз залежності нерівності від параметрів розподілу доходів і податкової прогресії. *Економічна теорія*. № 3. С. 23–38.

- Нигматулин Р.И. (2014). Украина: цена независимости. *Свободная мысль*. № 2. С. 59–82.
- Стиглиц, Д.Е. (2015). Цена неравенства: Чем расслоение общества грозит нашему будущему. Москва: Эксмо. 512 с.
- Тимошенко Ю., Турчинов О. (1998). Основні напрями удосконалення системи оподаткування в Україні. Київ: Ін-т Росії НАН України. 68 с.
- Blandinierts Jean-Paul (1999). (leader). *Ukrainian Economic Trends Quarterly Issue December*. TACIS.
- Kay J., King M. (1978). *The British Tax System*. Oxford. 138 p.
- Peacock A. (1979). *Fiscal Theory and the Market for Tax Reform*. London. 187 p.

Надіслано до редакції 13.06.2018

WAYS OF PROVIDING SOCIAL AND ECONOMIC JUSTICE IN PERSONAL INCOME TAXATION

Viktor Mandybura, Nataliia Tomchuk-Ponomarenko

Viktor Mandybura

Author affiliation : Doctor of Economics, Prof., Chief Scientist of the Department of Economic Theory, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine.

Nataliia Tomchuk-Ponomarenko

Author affiliation : PhD in Economics, Associate Professor; Associate Professor of the Department of Economic Theory, Macroeconomics and Microeconomics, the Faculty of Economics, Kyiv National Taras Shevchenko University.

The authors prove that ensuring social and economic justice in the system of the collection of taxes on personal incomes is impossible without realizing the principle of the inflation neutrality of the tax system. The article reveals the causes of the violation of the socioeconomic justice of the current system of personal income taxation in Ukraine, in particular, the current virtual elimination of non-taxable minimum and the destruction of the progressive scale of taxation of individual incomes.

In the example of developed market economies, the reasons of the necessity are revealed and the content is defined of the urgent transformations of tax system in terms of the determination of the economically weighted level of the zero rate of personal income tax, as well as the introduction of a socially equitable, and optimally differentiated scale of income taxation.

Proposed the authors' methodology for determining the value level of the zero rate of personal income tax with the use of a new normative-base value is proposed, as well as an optimally valid scale for collecting this type of tax, depending on individual income level.

Key words: tax principles, personal income tax, inflation neutrality of the tax system, direct taxes, indirect taxes, non-taxable minimum, tax rate, normative-base value.

JEL: D31, C5.

References

- Economic and statistical work (1940). Moscow: Socjkgiz [in Russian].
- Hrytsenko, A.A. (2016). Reconstructive economic development: content, main directions and vector of social justice. *Ekon. teor. – Economic theory*, 4, 5-18 [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A.A. (2017). Social justice as a component of the architectonics of safe economic development. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian Society*, 4, 9-21 [in Ukrainian].
- Yeshchenko, P.S., Samko, N.H. (2016). *Financialisation in the global economy*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

- McConnell, K.R., Brue, S.L. (1992). Economics: principles, problems and policies: in 2 t. Moscow: Respublika. T. 1 [in Russian].
- Mandybura, V.O., Khyzhniak, V.O. (2018). The main contradiction of consumer market relations and ways of overcoming it. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 5, 69-88 [in Ukrainian].
- Merkulova, T. Yantsevych, A. (2017). Influence of progressive taxation on inequality: analysis of the dependence of inequality on the parameters of income distribution and tax progression. *Ekonom. teor. – Economic theory*, 3, 23-38 [in Ukrainian].
- Nigmatulin, R.I. (2014). Ukraine: the price of independence. *Svobodnaja mysl – Free Thought*, 2, 59-82 [in Russian].
- Stiglitz, J.E. (2015). The price of inequality: How the division of a society threatens our future. Moscow: Jeksmo [in Russian].
- Tymoshenko, Yu., Turchynov, O. (1998). Main directions of improvement of the taxation system in Ukraine. Kyiv: In-t Rosii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Blandinierts, Jean-Paul (1999). (leader). Ukrainian Economic Trends Quarterly Issue December. TACIS.
- Kay, J., King, M. (1978). The British Tax System. Oxford.
- Peacock, A. (1979). Fiscal Theory and the Market for Tax Reform. London.